

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.87) «1945/1947»:323.153

П. М. Худіш

РЕПАТРІАЦІЯ З ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ДО ЗАКАРПАТТЯ (1945-1948 рр.): ХІД, СУТНІСТЬ ТА НАСЛІДКИ ПРОЦЕСУ

У статті досліджено процес репатріації, що відбувався в 1945-1948 рр. між Чехословацькою республікою та СРСР. Конкретно, автор звертає увагу на переселення в рамках цього процесу осіб до Закарпатської України (з січня 1946 р. – Закарпатська область УРСР). Репатріація з Чехословаччини до Закарпаття тісно пов'язана з іншими міграційними процесами, котрі відбувалися в Закарпатті в повоєнні роки: оптація (добровільний вибір громадянства) та нелегальний перетин чехословацького кордону. В історіографії ці процеси не є чітко розмежованими, оскільки радянська офіційна статистика всіх переселенців з Чехословаччини до Закарпаття іменувала репатріантами. Автор спробував розглянути конкретно процес репатріації осіб із Чехословаччини до Закарпаття, проаналізувавши: їх відмінності від статусу репатріантів з інших країн, національний склад, особливості переміщення даних осіб та особливі випадки, які могли свідчити про примусовий характер репатріації, діяльність владних органів, які приймали переселенців, а також їх становище після приїзду в Закарпаття.

Ключові слова: репатріація, переселення, Закарпаття, Чехословаччина.

Репатріація – (від. лат. Repatriate – повернення на батьківщину) процес повернення на батьківщину з поновленням їх громадянських прав, військовополонених та цивільних осіб, які під час війни опинилися за межами своєї країни чи перебували тривалий час поза батьківщиною. Після Другої світової війни постала проблема повернення численної кількості осіб, що знаходилися на території німецьких окупаційних зон, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії та інших країн. Вона була закріплена вперше у матеріалах засідання Кримської (Ялтинської) конференції керівників трьох союз-

них держав – США, Великобританії та СРСР (4-11 лютого 1945 р.). На ній було підписано «Угоди між союзними державами у справах військовополонених та цивільних осіб цих держав», де вказувалася необхідність репатріації громадян даних країн [16, с. 275-279].

Згадана тема у радянській історіографії не піднімалася, оскільки побутувало твердження, що всі радянські громадяни, які за різних обставин і причин опинилися в роки Другої світової війни поза межами СРСР, одразу ж після закінчення війни повернулися на Батьківщину. Питання ж про те, що репатріація досить часто носила примусовий характер, взагалі не розглядалося. Репатріація радянських громадян після війни відноситься до примусових міграцій населення не тому, що ніхто не хотів повертатися, її примусовий характер зумовлено ялтинськими угодами, що принципово ігнорували індивідуальне волевиявлення [21].

Питання про повернення радянських громадян (військовополонених, «остарбайтерів» та біженців) залишалось одним з найменш вивчених питань у вітчизняній історіографії аж до початку 90-х рр. До кінця 80-х рр. документація з цього питання була засекреченою, відповідно, відсутність інформації породжувала навколо даного питання ореол міфів. Після розпаду СРСР на пострадянському просторі найбільш активно і глибоко вивчали проблеми репатріації в СРСР після Другої світової війни російські історики В. Земсков та О. Шевяков. Згадані дослідники

ввели в науковий обіг значний фактичний та статистичний матеріал із розсекречених архівних фондів СРСР. Згодом, світ побачила монографія П. Поляна. Фактично – перша фундаментальна монографія на пострадянському просторі присвячена питанню вивезених примусових робітників а також їх репатріації [20]. В українській історіографії темі репатріації громадян УРСР та їх подальшій долі, а також фільтраційним таборам на територіях іноземних країн та органами, що займалися питаннями репатріації на території УРСР, присвячені дослідження О. Буцько [1], Т. Пастушенко [19], М. Куницького [17], О. Янковської [23], Т. Турчин [22] та Н. Мелешко [18]. Предметом нашого дослідження є процес репатріації до Закарпаття з Чехословацької республіки. Наукова розвідка з даного конкретного питання в українській історіографії відсутня. Метою дослідження є встановити хід процесу репатріації з Чехословаччини до Закарпаття, його масштаби, особливості, якими супроводжувався даний процес, специфіку національного складу репатрійованих осіб, подальшу долю репатріантів після приїзду до Закарпаття, а також співвідношення процесу репатріації з іншими міграційними явищами та процесами, що відбувались на території Закарпаття у повоєнний період (оптація, нелегальний перехід кордону та ін.). Саме в питанні взаємозв'язку репатріації з іншими міграційними процесами ми вбачаємо подальшу перспективу даного дослідження.

До 1 липня 1952 р. було репатрійовано 4 305 035 радянських громадян, серед яких 42 706 чоловік з Чехословаччини. Активна фаза репатріації тривала до 1948 р. включно, потім кількість переміщених різко йде на спад [15]. Від примусової репатріації, згідно Ялтинського договору, звільнялися дві категорії осіб, котрі були на 22 червня 1941 р. громадянами СРСР: 1. Бессарабці і буковинці, що оформили румунське громадянство (таких було близько 4 тисяч) і 2. Жінки,

що вийшли заміж за іноземців і мали від них дітей (таких на початок 50-х рр. було близько 30 тис.). На тій же Ялтинській конференції було прийнято рішення вважати громадянами СРСР осіб, що проживали в Радянському Союзі до 1 вересня 1939 р. Таким чином, дослідник Земсков ділить репатріантів на дві групи: т.зв. «східняків» – осіб, що проживали на території СРСР до 1 вересня 1939 р., та «західників» – жителів Західної Молдови, Західної Білорусі, Західної України, Прибалтики і Північної Буковини. Дотримуючись класифікації російського вченого, все ж, пропонуємо жителів Закарпаття (Підкарпатської Русі) віднести до окремої категорії, оскільки вони, навіть формально, не були до січня 1946 р. громадянами СРСР.

Процес репатріації тісно пов'язаний з іншими міграційними процесами, що відбувались на території Закарпаття починаючи з 1945 р. Зокрема, із процесом оптації, що регламентувався Протоколом до Договору між Закарпатською Україною та Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. Реальний перебіг цих процесів був суперечливим та складним. Паралельно із безпосереднім виїздом осіб, що обрали чехословацьке громадянство, відбувався зустрічний рух – повернення на батьківщину закарпатців, котрі вимушено виїхали в чеські та словацькі землі після окупації Підкарпатської Русі Угорщиною у 1938-1939 рр. чи виїхали з різноманітних причин на територію Чехії, Моравії та Словаччини ще раніше. Офіційна радянська система обліку в 1945-1948 рр. всіх їх віднесла до категорії «репатріантів». Основна група з них, звісно, були закарпатці – колишні в'язні фашистських концтаборів чи особи, примусово вивезені під час війни на роботу до Німеччини та інші країни гітлерівського блоку [2, с. 385].

Перший транспорт репатріантів з Чехословаччини, яких І. Вовканич небезпідставно вважає саме оптантами, прибув у складі 97 чол. у Закарпаття

11 грудня 1945 р. Згідно супроводжувального листа, що знаходиться у фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО), від 4 грудня 1945 р., котрий був виданий «Комітетом громадян Закарпатської України в Празі», репатріанти їдуть на Закарпатську Україну «... везучи зі собою весь свій рухомий маєток згідно договору з дня 29 червня між правительством ЧСР та СРСР» (*збережено мову оригіналу – Х.П.*). Дана організація – Комітет громадян Закарпатської України в Празі – надалі в репатріаційних документах більше не згадується. Її існування може бути пояснене непідготовленістю СРСР до практичної реалізації оптації, тобто відсутністю відповідного радянського органу безпосередньо в ЧСР, оскільки згідно з Протоколом до радянсько-чехословацького договору до 1 січня 1945 р. повинна була тривати ще подача заяв про оптацію. Вже з початку 1946 р. відправкою репатріантів з Чехословаччини займався представник Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справі репатріації в ЧСР (січень-липень 1946 р. – підполковник Деев, з серпня 1946 р. – підполковник Кувиркін) через радянський збірний пересильний пункт (табір) № 301 у Празі [2, с. 385].

Із загальної чисельності репатріантів з Чехословаччини виділяють ще два транспорти – 10 січня та в березні 1946 р., осіб в яких можна класифікувати як оптантів. Радянські органи, що займалися репатріацією, зазвичай, вказували в супровідних листах по кожному транспорту дані, про репатріантів. Часто, це означення їх як «радянських громадян Закарпатської України, звільнених військами Червоної Армії» чи «особи вивезені гітлерівцями на роботу в Західну Європу», котрих везуть через збірно-пересильний пункт в Празі. У випадку цих двох транспортів вказано тільки про «репатріантів з ЧСР у Закарпатську Україну» [2, с. 385-386].

Загалом, згідно зі звітом обласного відділу у справах репатріації виконавчо-

го комітету Закарпатської обласної Ради, на 1 січня 1948 р. з Чехословацької республіки в Закарпаття прибули 1973 репатріанти [12, арк. 4]. Ми проаналізували детально списки транспортів і отримали наступні дані. Загальна чисельність поїздів з 11 грудня 1945 р. по 15 грудня 1947 р. склала 39. Основна маса репатріантів була перевезена у 1946 р. – 1657 чоловік. У 1945 р. – 111 чоловік, та у 1947 р. – 205 осіб. Пропонуємо таблицю для унаочнення даних по всіх транспортах з 1945 по 1947 рр. (див. табл. 1) [7, арк. 1-293]. За статистичними даними станом на період з 1 січня по 1 жовтня 1948 р. в Закарпатську область додатково ще прибули з Чехословаччини 113 чоловік [14, арк. 14]. Таким чином, загальне число осіб, що офіційно іменувались репатріантами з Чехословацької республіки та прибули в Закарпатську область у період з грудня 1945 р. по жовтень 1948 р. складає 2086 чоловік. З них: чоловіків – 1163, жінок – 895, дітей – 344. Крім того, із загально числа осіб тільки 37 чоловік були у віці від 55 і вище, відповідно – 1705 працездатних осіб обох статей [12, арк. 11; 14, арк. 7]. Загальне число репатріантів, що повернулися в область станом на 1 жовтня 1948 р. становить 21 086 осіб, таким чином репатріанти (в тому числі і оптанти) з Чехословаччини – це всього близько 10 % від загальної кількості [14, арк. 13].

Після приєднання Закарпаття до Радянської України відповідальним за роботу по прийому репатріантів був обласний відділ соціального забезпечення. З 1 квітня 1946 р. створений відділ в справах репатріації при облвиконкомі. На відділ покладалися наступні функції: прийом, облік, надання допомоги репатріантам з питань працевлаштування, матеріального забезпечення, медичного та культурного обслуговування, забезпечення пенсіями, паспортизації, та ін. [5, арк. 38]. Згідно постанови Ради міністрів УРСР та ЦК КПУ, від 22.10.1953 № 161-17с, відділ репатріації при РМ УРСР та обласні відділи репатріації при виконкомах Обласних

Рад депутатів трудящих ліквідовувались з 1 березня 1953 р. [4, арк. 42]. Все ж, більшість репатріантів з Чехословаччини

прибула протягом 1945-1948 рр., тому автор акцентує увагу саме на даних хронологічних межах.

Таблиця 1

**Транспорти з репатріантами з ЧСР в Закарпаття
(1945-1947 рр.)**

№	Дата прибуття транспорту	Кількість осіб	№	Дата прибуття транспорту	Кількість осіб
1945 рік			20.	07.08.1946	111
1.	11.12.1945	97	21.	13.09.1946	16
2.	28.12.1945	14	22.	07.10.1946	78
1946 рік			23.	24.10.1946	6
3.	10.01.1946	160	24.	27.10.1946	102
4.	14.01.1946	18	25.	30.11.1946	71
5.	01.02.1946	12	26.	19.12.1946	33
6.	16.02.1946	8	1947 рік		
7.	12.02.1946	31	27.	15.01.1947	15
8.	05.03.1946	36	28.	24.01.1947	7
9.	15.03.1946	66	29.	12.02.1947	28
10.	25.03.1946	74	30.	26.02.1947	24
11.	26.03.1946	73	31.	06.03.1947	12
12.	28.03.1946	33	32.	01.04.1947	30
13.	01.04.1946	34	33.	06.05.1947	32
14.	16.04.1946	61	34.	06.06.1947	13
15.	23.04.1946	48	35.	28.06.1947	13
16.	30.04.1946	58	36.	30.07.1947	17
17.	10.05.1946	75	37.	11.09.1947	2
18.	21.05.1946	118	38.	21.10.1947	3
19.	11.06.1946	124	39.	15.12.1947	9

У 1947 р., на відміну від попередніх років, серед списків репатрійованих з'являються особи, навпроти прізвищ яких від руки дописано «сбежал с пути», «сбежал на станции в Чехословакии», «не прибыл», «отстал по дороге...» тощо. В середньому на кожен другий транспорт нараховувалось кілька таких осіб. Серед репатріантів були також і особи, котрі були, скоріш за все, насильно відправлені до СРСР, оскільки їх затримали органи держбезпеки Чехословаччини за нелегальний перетин кордону. Щодо таких відділ у справах репатріації на станції Чоп складав акти та направляв доповідні записки управлінню УМВС в Закарпатській області. Осіб передавали в руки

представників управління міністерства внутрішніх справ. Проте не всі люди, котрі були «впіймані» чехословацькою владою і передані в збірно-пересильний пункт для подальшої відправки в СРСР потрапили в руки радянських каральних органів. Зокрема, 12 лютого 1947 р., в листі до в.о. начальника відділу репатріації облвиконкому Белловича, капітан Анісімов, повноважний представник СРСР в справах репатріації в Чехословаччині, писав, що передає разом з репатріантами двох осіб, котрі нелегально перетнули кордон – громадян Кость і Бабич [10, арк. 12]. В акті прийому репатрійованих громадян з Чехословаччини, складеному на станції Чоп 14 лютого того ж року, вказано, що

в.о. начальника Белловичем прийнято 28 чол. як репатріантів за виключенням громадян Кость та Бабич. Громадянина Бабич було передано органам МВС, а, щодо громадянина Кость Василя, то в акті «скромно» вказано, що він залишився на території Чехословаччини [11, арк. 13]. Оскільки, з Праги він виїхав, про що свідчить лист Анісімова, то найвірогідніше – йому вдалось утекти з потягу. Цікавим у цьому аспекті є список репатріантів радянських громадян, які нелегально перейшли кордон і були направлені в СРСР у 1947 р., проте під час повернення втекти з транспорту по дорозі. Таких в списку міститься 27 осіб (17 чоловіків та 10 жінок). Середній вік «подвійних втікачів» – 25 років, наймолодшій особі Лупину Юрку з села Сімер було всього 14 років, десять чоловік були віком до 20 років, а найстаршій особі – Добряковій Александрі Павлівні було 77 років [11, арк. 174]. Отже, репатріація до Закарпаття не була цілком добровільним явищем і характеризувалася особливостями такими як: нелегальний перехід кордону, втеча з транспортів тощо. У 1946 р. ці явища не набули ще значного поширення, натомість, в 1947 р. вони стають досить частими. Можемо пояснити це тим, що жителі Закарпатської області, розуміючи не найкращі тенденції, котрі вносило в суспільний устрій радянське правління передавали занепокоєння особам, що перебували в Чехословаччині. Не виключено, що інформація могла поступати і від вже репатрійованих осіб, що призвело до чисельного зменшення бажаючих повертатись в Закарпаття чи, навіть, втеч та нелегальних перетинів кордону.

Не зважаючи на те, що велика кількість репатріантів з Чехословаччини уже прибула в Закарпаття, обласний виконавчий комітет тільки 10 липня 1946 р. видає рішення, щодо утворення комісії по прийому та влаштуванню репатрійованих осіб. Згідно даного рішення на протязі п'яти днів голови окружних та міських виконкомів були зобов'язані

утворити комісії по прийому та влаштуванню осіб, які на підставі права оптації прибувають на територію Закарпатської області. Крім того, комісії були зобов'язані взяти на облік нерухоме майно (землю та будівлі) громадян, які оптували чехословацьке громадянство і одержали право на виїзд до ЧСР. Комісіям було заборонено самовільно розпоряджатися цим майном (крім видачі ордерів на квартири в містах). Встановлювалось також, що дане майно є державною власністю, котра призначалась для подальшого забезпечення громадян, що прибували, на підставі права оптації, на територію Закарпатської області [6, арк. 4]. Ще, раніше в травні 1946 р., Закарпатський облвиконком видає рішення «Про заходи по прийому, обліку трудовому влаштуванню, матеріальної допомоги репатрійованим радянським громадянам». Згідно даного рішення виділено 23 850 крб. на матеріальну допомогу «гостропотребуючим репатрійованим громадянам» в сумі, що не перевищує 300 крб. на одну особу [6, арк. 2]. Це рішення стосувалося усіх громадян, що підлягали репатріації, в тому числі насильно вивезених з території Закарпаття. Як бачимо, облвиконкомом, щодо репатрійованих осіб з Чехословаччини, було видане окреме рішення, в документі бачимо чітку специфікацію: питання майнового перерозподілу стосується конкретно осіб, котрі прибували згідно процесу оптації, що регламентувався Протоколом до радянсько-чехословацького Договору від 29 червня 1945 р. Натомість, грошова допомога в розмірі 300 крб. особам, які прибували з Чехословаччини за процесом оптації передбачена не була. Факти видачі матеріальної допомоги сім'ям оптантів-репатріантів з Чехословаччини існували, але передбачалися окремими рішеннями обласного виконавчого комітету, як це було у випадку кількох сімей з села Великі Лучки. В рішенні про видачу їм коштів в розмірі 100 крб. на особу було вказано, що дана сума виділена з позабюджетних коштів

фонду «Допомоги жертвам фашистського терору» [6, арк. 10]. Таким чином, хоч вони і були офіційно в документах вказані під означенням «репатріанти», проте не були забезпечені всіма тими ж правами і можливостями, що й репатріанти з інших країн. Це підтверджується, зокрема, довідкою виданою обласним відділом у справах репатріації громадянці Кулчар-Фенчак Олені Антонівні в тому, що її заява про надання грошової допомоги не може бути задоволена, оскільки вона прибула в Закарпатську область не в порядку репатріації, а в порядку оптації [9, арк. 126]. Ця проблема «дійшла» в кінці 1947 р. (фактично на завершальній стадії переселення), навіть, до Москви. З приводу даного питання відділ у справах репатріації закарпатського облвиконкому 18 грудня 1947 р. звернувся до представника уповноваженого Ради міністрів СРСР в справах оптації в Чехословаччині підполковника Панова. Зокрема, у зверненні вказано, що на основі Постанови Ради міністрів УРСР репатрійовані радянські громадяни з таких країн як Франція, Болгарія і Румунія при їх поверненні в область мають відповідні пільги, але про репатріантів з Чехословаччини нічого у всіх постановах не сказано. На запит закарпатського відділу по справам репатріації до відповідного вищестоящого відділу при Раді міністрів УРСР отримано відповідь, що особи переселені з Чехословаччини не можуть претендувати на пільги, оскільки вони не є репатріантами, а належать до категорії переселенців. У свою чергу, після звернення до відділу у справах переселенців Ради Міністрів УРСР, отримано відповідь, що ці особи є не переселенцям, а репатріантами [11, арк. 93]. Як бачимо, радянські органи влади на республіканському рівні не хотіли брати на себе відповідальність за подальшу доля майже 2 тисяч осіб переселених з Чехословаччини в Закарпатську область протягом 1945-1947 рр. Виникає враження, що чіткого розмежування між оптантами, що переселялись згід-

но Договору від 29 червня 1945 р. та репатріантами з Чехословаччини навмисно проведено не було, проте, бачимо, що в важливих для влади питаннях, як от фінансове, розділення на оптантів та інших переселенців», все ж, відбувалося. Це може свідчити про дегуманізований характер радянської «бюрократичної машини».

Щодо влаштування репатрійованих громадян на роботу, то в доповіді від 15 лютого 1947 р., поданій представнику уповноваженого Ради міністрів СРСР у справах репатріації з Чехословаччини, йшлося про те, що репатрійовані громадяни влаштовуються на роботу в більшості випадків в одноосібні господарства своїх батьків і родичів. Репатріанти, що звертаються по допомогу з питань влаштування на роботу, влаштовуються обласним відділом репатріації чи окружними/міськими виконкомом по спеціальності (в швейно-взуттєві фабрики, трест столових і ресторанів, вугільне шахтоуправління, автомобільний трест, авторемонтні контори та ін.). Влаштування на роботу ускладнене тим, що в грудні 1946 р. обласне бюро по набору і розподілу робочої сили було ліквідовано і в даний час – далі вказано в доповіді – в області немає організації, яка б планомірно займалась обліком та розподілом робочої сили. Ще гірші справи з наданням житла особам, котрі не мають рідних. Міста області настільки переповнені, що органи житлового управління не в змозі забезпечити всіх квартирами, тому репатріанти повинні підшукувати собі житло в приватному секторі, що є значно дорожче, і вони на це нарікають. Покращення положення можна очікувати тільки після виїзду оптантів до Чехословаччини – йдеться в доповіді. Тим репатріантам з Чехословаччини, котрі гостро потребували матеріальної допомоги, станом на лютий 1947 р., було видано загалом 69 тис. крб. у розмірі до 300 крб. на одну особу. Таких репатріантів було 438 чоловік [9, арк. 28].

За офіційними даними, з числа чехословацьких репатріантів, котрі приїха-

ли в область у 1945-1948 рр., у промисловості були працевлаштовані 544 особи, в сільському господарстві – 551 особа та в інших організаціях та установах – 94 репатріанта [12, арк. 11; 14, арк. 15]. Проте, про «сухість» офіційної радянської статистики в плані реального відображення соціалістичної дійсності можемо судити по листі Матяш Івана Васильовича, бригадира Хустського хлібозаводу, котрого він відіслав 17 січня 1948 р. до відділу соцзабезпечення міськради Хуста. В ньому вказано, що Іван Васильович народився в сім'ї бідного робітника, що складалася з 6 осіб. Не знайшовши роботи на Підкарпатській Русі, він у 1927 р. виїхав до Чехії, де влаштувався на хлібозавод. Пропрацював там до 1946 р. і повернувся в СРСР як репатріант. Влаштувавшись бригадиром хустського хлібозаводу, за свою зарплатню він не може прогодувати, навіть, свою родину з двох осіб, тому просить виділити йому матеріальну допомогу [13, арк. 13].

Цікавим щодо питання національного складу репатріантів є доповідь мукачівського відділу по державному забезпеченню і побутовому влаштуванню сімей військовослужбовців подана до відділу у справах репатріації облвиконкому 29 червня 1946 р. В ній подаються відомості, зокрема, що з загальної кількості репатріантів (не лише з Чехословаччини) приблизно 75 % виїхало, найбільше до ЧСР, таким чином в Мукачеві залишилось близько 800 осіб. Частина осіб, що залишились намагається «приспособуватися до радянського устрою і брати участь у відновленні народного господарства», проте в іншій частині прагнення направлені на виїзд з території СРСР закордон (на жаль, співвідношення цих частин у кількісних показниках не вказано – Х.П.). Також зазначено, що близько 95 % всіх, хто повернувся – єврейської національності. Більшість осіб відноситься до «суспільно-політичного життя взагалі індіферентно». Громадськість не проявляє особливу прихиль-

ність до тієї частини репатрійованих, котра не бажає, чи згідно свого станового походження, не в змозі пристосовуватися до радянської влади [8, арк. 32-33]. Натомість, згідно офіційних даних довідки, поданої під грифом «секретно», відділом репатріації обласному комітету КП(б)У бачимо інші відомості. Із репатрійованих в область з Чехословацької республіки за національністю: українців – 1816 чол., чехів – 67, угорців – 36, євреїв – 31, словаків – 23, росіян – 10, три румуна та по дві особи, відповідно, латишів та циган [9, арк. 215]. Про переважаючу чисельність єврейського населення серед репатріантів та їх «незначну участь у суспільно-політичному житті» бачимо відомості також у звіті відділу державного забезпечення при окружному виконкомі в м. Ужгороді, поданому до відділу у справах репатріації [8, арк. 22]. Підтвердженням не надто прихильного ставлення місцевого населення до репатріантів конкретно єврейської національності можуть бути два протоколи народного комітету села Річка Волівського округу (*тепер Міжгірський район – Х.П.*). Один з них датовано 30 грудня 1944 р. і у ньому вказано, що на своєму засіданні народний комітет одноголосно проголосував, що «...особа єврейської національності Мошко Ліпшиц не має прислушності (*походить від поняття з чес. Domovská příslušnost – «прописка» особи в певному населеному пункті. Інститут такої «прописки» почав існувати на чеських землях після реформи 1849 р. і був ліквідований тільки в 1948 р. Відповідно, поширювався і на Підкарпатську Русь в 1919-1939 рр. – Х.П.*) в селі Річці з тої причини, що був жонатий у родині Давидйойна Золдан, а тота родина дуже зле поводитися з християнським народом при бувшій Ческословенській республіці». Далі вказано, що «...український народ не бажає прийняти в селі Мошка Ліпшица», тому що він не народився в селі Річці. Тут бачимо, фактично, дві причини не пов'язані між собою [3, арк. 10]. У другому протоколі, від

27 січня 1945 р., подано наступну інформацію: народний комітет встановив, що Симковичова Елена (Хая), дружину Найман Мойсея «...жила в Річці, а чи купила землю і в кого, то нам не є відомо, ... а на млин був іще спілник (*співвласник* – Х.П.) Найман Юдобир, млин не був самою власністю Найман Мойсея». Другим пунктом постанови наркому було те, що «...Симкович Германа з Майдану (*тепер село Міжгірського району Закарпатської обл.* – Х.П.) не можемо ні в якому разі прияти за жителя села Річки, бо в Річці не народився, а з села Річка Палестину зробити не можна» [3, арк. 11]. Ці протоколи, звісно, не мали законодавчої сили, проте могли бути вагомим психологічним фактором, що спричиняв активний від'їзд євреїв, котрі повернулись з концтаборів, закордон. Вони свідчать скоріше про факт побутового антисемітизму ґрунтованого на економічній складовій (згадування питання власності на млин), що був досить зрозумілим явищем в ситуації, що склалася після Другої світової війни в закарпатському селі (східнослов'янське корінне населення вперше отримало владні повноваження).

Отже, кількість репатрійованих з Чехословаччини до Закарпаття осіб в 1945-1948 рр. становила 2086 чоловік, або 10 % від загального числа репатріантів. Репатріація була складна та суперечлива, оскільки пересікалася з такими міграційними процесами як оптація та нелегальний перехід кордону. Загалом до кінця 1946 р. можна говорити про переважно добровільний характер репатріації, проте з початком 1947 р. почастишали випадки примусової репатріації, особливо вона стосувалася осіб, що нелегально перебували на території Чехословаччини – нелегальні втікачі чи особи котрим відмовили в праві оптації (таких нараховувалося майже 3 тис. осіб). Щодо чіткого розмежування процесів чехословацької репатріації та оптації, то це питання потребує детальнішого вивчення і ми плануємо розглянути його в подальших розвідках. Для цього вважаємо за

потрібне дослідити фонд Ministerstvo Vnitra – Nova Registratura, що знаходиться в Національному архіві Чеської республіки в Празі. Щодо національного складу репатріантів, то офіційні дані твердять про переважаюче число українського населення, проте кілька документів, навпаки, вказують на переважання єврейського елементу. Підводячи підсумок, варто зазначити, що офіційні джерела радянської доби (в тому числі і з питання процесу репатріації), звісно, повинні піддаватись критичному аналізу, та «перехресним» компаративним підходом зіставлятись з іншими видами джерел, що, в свою чергу, має, хоч трохи, мінімізувати суб'єктивність висновків.

Література

1. **Буцько О.** Репатріація українських громадян (1944-1946 рр.) / О. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць / НАН України. Ін-тут історії України. – Вип.1. – К., 1997. – С. 143-158.
2. **Вовканич І.** Населення Закарпаття і Східної Словаччини у «великому переселенні народів» після Другої світової війни: оптація 1945-1947 рр. / І. Вовканич, І. Сюсько, В. Марина // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Сату-Маре: Краєзнавчий музей округу Сату-Маре, 1999. – С. 375-408.
3. **Державний архів Закарпатської області.** – Ф. Р-11. – Оп. 1. – Спр. 2. – 82 арк.
4. **ДАЗО.** – Ф. Р-195. – Оп. 8. – Спр. 5. – 63 арк.
5. **ДАЗО.** – Ф. Р-195. – Оп. 14. – Спр. 36 – 58 арк.
6. **ДАЗО.** – Ф. Р-236. – Оп. 1. – Спр.2. – 10 арк.
7. **ДАЗО.** – Ф. Р-236. – Оп.1. – Спр.5. – 293 арк.
8. **ДАЗО.** – Ф. Р-236. – Оп. 1. – Спр.8. – 76 арк.
9. **ДАЗО.** – Ф. Р-236. – Оп. 1. – Спр. 13. – 240 арк.
10. **ДАЗО.** – Ф. Р-236. – Оп. 1. – Спр.15. – 50 арк.
11. **ДАЗО.** – Ф. Р-236. – Оп. 1. – Спр.17. – 174 арк.
12. **ДАЗО.** – Ф. Р-236. – Оп. 1. – Спр.19. – 15 арк.
13. **ДАЗО.** – Ф. Р-236. – Оп. 1. – Спр.26. – 127 арк.
14. **ДАЗО.** – Ф. Р-236. – Оп. 1. – Спр.30. – 17 арк.
15. **Земсков В.** Репатриация перемещенных советских граждан / В. Земсков // [Електронний ресурс]– Режим доступу до ресурсу: http://scepsis.net/library/id_1234.html.
16. **Крымская** конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4-11 февраля 1945 г.: Сб. документов / МИД СССР. Гл. ред. комис.: А. А. Громыко (гл. ред.), И. Н. Земсков и др. – Т. IV. Советский Союз на меж-

дународных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – М.: Политиздат, 1984. – 302 с.

17. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. П. Куницький. – Луцьк: ВАТ «Волинська Обласна друкарня», 2007. – 248 с.

18. Мелешко Н. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Мелешко Н. – Київ, 2014. – 20 с.

19. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Кієщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / НАН України. Ін-т історії України / Т. В. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.

20. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П. Полян. – М., 1996. – 442 с.; Полян П. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – М., 2002. – 896 с.

21. Полян П. Принудительные миграции: предыстория и классификация / П. Полян // [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/deport/polyan0.htm>.

22. Турчин Т. Репатріація примусових робітників з Німеччини до Станіславської області (1944-1953) // Матеріали міжнародної наукової інтернет-конференції «Сучасні дослідження історії слов'янських народів». До 20-річчя створення кафедри історії слов'ян. 19 вересня 2013 р. Івано-Франківськ [Електронний ресурс] / Т. Турчин – Режим доступу до ресурсу: <http://www.pu.if.ua/depart/SlavsHistory/ua/4369/>.

23. Янковська О. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни / О. Янковська // Сторінки воєнної історії України: зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 3. – С. 206-212.

Література

1. Buchko O. Repatriaciya ukrayins'kykh gromadyan (1944-1946 rr.) / O. Buchko // Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny: Zb. nauk. prac' / NAN Ukrayiny. In-tut istoriyi Ukrayiny. – Vyp.1. – К., 1997. – С. 143-158

2. Vovkanych I. Naseleennya Zakarpattya i Skhidnoyi Slovachchyny u «velykomu pereselenni narodiv» pislya Drugoyi svitovoyi vijny: optaciya 1945-1947 rr. / I. Vovkanych, I. Syus'ko, V. Maryna // Rumuns'ko-ukrayins'ki vidnosyny: istoriya i suchasnist'. – Satu-Mare: Krayeznavchyy muzej okrugy Satu-Mare, 1999. – С. 375-408.

3. Derzhavnyj arxiv Zakarpats'koyi oblasti. – F. R-11. – Op. 1. – Spr. 2. – 82 ark.

4. DAZO. – F. R-195. – Op. 8. – Spr. 5. – 63 ark.

5. DAZO. – F. R-195. – Op. 14. – Spr. 36 – 58 ark.

6. DAZO. – F. R-236. – Op. 1. – Spr.2. – 10 ark.

7. DAZO. – F. R-236. – Op.1. – Spr.5. – 293 ark.

8. DAZO. – F. R-236. – Op. 1. – Spr.8. – 76 ark.

9. DAZO. – F. R-236. – Op. 1. – Spr.13. – 240 ark.

10. DAZO. – F. R-236. – Op. 1. – Spr.15. – 50 ark.

11. DAZO. – F. R-236. – Op. 1. – Spr.17. – 174 ark.

12. DAZO. – F. R-236. – Op. 1. – Spr.19. – 15 ark.

13. DAZO. – F. R-236. – Op. 1. – Spr.26. – 127 ark.

14. DAZO. – F. R-236. – Op. 1. – Spr.30. – 17 ark.

15. Zemskov V. Repatryaciya peremeshchennykh sovetskikh grazhdan [Elektronnyj resurs] / V. Zemskov. – Rezhym dostupu do resursu: http://scepsis.net/library/id_1234.html.

16. Krymskaya konferencyya rukovoditelej trekh soyuznykh derzhav – SSSR, SShA i Velikobritanii 4-11 fevralya 1945 g.: Sb. dokumentov / MYD SSSR. Gl. red. komis.: A. A. Gromyko (gl. red.), I. N. Zemskov i dr. – T. IV. Sovetskij Soyuz na mezhdunarodnykh konferenciakh perioda Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-1945 gg. – М.: Politizdat, 1984. – 302 s.

17. Kunycz'kyj M. P. Prymusova repatriaciya radyans'kykh gromadyan do SRSR pislya Drugoyi svitovoyi vijny (ukrayins'kyj vektor) / M. P. Kunycz'kyj. – Lucz'k: VAT «Volyn's'ka Oblasna drukarnya», 2007. – 248 s.

18. Meleshko N. Systema organiv repatriaciyi «peremishhenykh osib» na terytoriyi Ukrayins'koyi RSR (1944-1953): organizaciya, struktura, funkcionuvannya: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk / Meleshko N. – Kyiv, 2014. – 20 s.

19. Pastushenko T. V. Ostarbajtery z Kyivshchyny: verbuvannya, prymusova pracya, repatriaciya (1942-1953) / NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny / T. V. Pastushenko. – К., 2009. – 282 s.

20. Polian P. Zhertvy dvux diktatur. Ostarbajtery i voennoplennyye v Tret'em Rejkhe i ikh repatriaciya / P. Polyan. – М., 1996. – 442 s.; Polian P. Zhertvy dvux diktatur: zhyzn', trud, unizheniya i smert' sovetskikh voennoplennyykh i ostarbajterov na chuzhbine i na rodine / P. Polyan. – М., 2002. – 896 s.

21. Polian P. Prinuditel'nye migracii: predistoriya i klassifikaciya [Elektronnyj resurs] / P. Polyan – Rezhym dostupu do resursu: <http://www.memo.ru/history/deport/polyan0.htm>.

22. Turchyn T. Repatriaciya prymusovykh robotnykiv z Nimechchyny do Stanislavs'koyi oblasti (1944-1953) // Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi internet-konferenciya «Suchasni doslidzhennya istoriyi slov'yans'kykh narodiv». Do 20-richchya stvo-rennya kafedry istoriyi slov'yan. 19 veresnya 2013 r. Ivano-Frankivs'k [Elektronnyj resurs] / T. Turchyn – Rezhym dostupu do resursu: <http://www.pu.if.ua/depart/SlavsHistory/ua/4369/>.

23. Yankov's'ka O. Do pytannya pro dolyu ukrayins'kykh repatriantiv Velykoyi Vitchyznyanoi vijny / O. Yankov's'ka // Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny: zb. statej / NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny. – К., 2005. – Vyp. 9, chast. 3. – С. 206-212.

Худиш П. Н. Репатриация с Чехословакии в Закарпатье (1945-1948 гг.): ход, суть и последствия процесса

В статье исследован процесс репатриации, который проходил в 1945-1948 гг. между Чехословацкой республикой и СССР. Конкретно, автор обращает внимание на переселение в рамках этого процесса лиц в Закарпатскую Украину (с января 1946 г. – Закарпатская область УССР). Репатриация из Чехословакии в Закарпатье тесно связана с другими миграционными процессами, которые происходили в Закарпатье в послевоенные годы: оптация (добровольный выбор гражданства) и нелегальное пересечение чехословацкой границы. В историографии эти процессы не являются четко разграниченными, поскольку советская официальная статистика всех переселенцев из Чехословакии в Закарпатье называла репатриантами. Автор попытался рассмотреть конкретно процесс репатриации лиц из Чехословакии в Закарпатье, проанализировав: их отличия от статуса репатриантов из других стран, национальный состав, особенности перемещения данных лиц и особые случаи, которые могли свидетельствовать о принудительном характере репатриации, деятельность органов власти, которые принимали переселенцев, а также их положение после приезда в Закарпатье.

Ключевые слова: репатриация, переселение, Закарпатье, Чехословакия.

Khudish P. N. Repatriation from Czechoslovakia to Transcarpathia (1945-1948): course, essence and consequences of the process

In the article the repatriation process that took place in the years 1945-1948 between the Czechoslovak Republic and the Soviet Union had been investigated. Specifically, the author draws attention to transmigration process to the Transcarpathian Ukraine (From January 1946 – Transcarpathian region of Ukrainian SSR). Repatriation from Czechoslovakia to Transcarpathia closely related to other migration processes that took place in Transcarpathia in the post-war years: optation (voluntary choice of nationality) and illegal crossing the Czechoslovak border. In historiography these processes are not clearly delineated, since official soviet statistics called all Soviet transmigrated people from Czechoslovakia to Transcarpathia as returnees (repatriated people). The author attempted to investigate specifically the repatriation process of the people from Czechoslovakia to Transcarpathia and tried to analyze: their differences on the status from the returnees from other countries, ethnic composition, specifics of their moving, and special cases that might indicate a forced character of repatriation, activities of authorities who were taking care of receiving the returnees, and their conditions after the arrival to Transcarpathia.

Key words: repatriation, transmigration, Transcarpathia, Czechoslovakia.

Стаття надійшла до редколегії 16 листопада 2015 р.